

УДК 11/33

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ІСТИНИ І СУЧАСНИХ ІДЕЙ В ЕКОНОМІЦІ

Микола Павлович ІЩЕНКО

д. філос. н., професор, завідувач кафедри державного управління і соціально-політичних наук Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

Іван Іванович РУДЕНКО

к. філос. н., доцент, в.о. завідувача кафедри філософії та суспільних наук Черкаського інституту банківської справи УБС НБУ (м. Київ)

Анотація. Статтю присвячено аналізу історії розвитку категорії «істина», неоднозначності її оцінок та основних концепції істини. Їх аналіз проводиться у контексті взаємодії, оскільки вони мають взаємодоповнюючий характер.

Показано, що проблема істини, шляхів її пошуку є провідною також і в економічній науці, що вимагає вивчення усіх напрямів, шкіл і течій економічної думки, а також їх раціональний синтез у цілісній економічній концепції. Особливого значення в економічній теорії набуває її оцінка з погляду добра і зла, справедливості і несправедливості, людиномірності.

Висвітлено принципи історизму, конкретності, системності, об'єктивності, суперечності, зростання складності економічних систем та наступності.

Аннотація. Стаття посвячена аналізу історії розвитку категорії «істина», неоднозначності її оцінок та основних концепції істини. Їх аналіз проводиться в контексті взаємодія, поскільки вони носять взаємодоповнюючий характер.

Показано, що проблема істини, путей її пошука является ведущей также и в экономической науке, требует изучения всех направлений, школ и течений экономической мысли, а также их рациональный синтез в целостной экономической концепции. Особое значение в экономической теории приобретает ее оценка с точки зрения добра и зла, справедливости и несправедливости, человекомерности.

Рассмотрены принципы историзма, конкретности, системности, объективности, противоречия, рост сложности экономических систем и преемственности.

Ключові слова: істина, людиномірність економічної діяльності, економічна істина, її об'єктивний, абсолютний і відносний характер критерії істини, принципи і закони побудови економічної теорії та знаходження істини, економічна ідеологія, економічна власність.

Ключевые слова: истина, человекомерность экономической деятельности, экономическая истина, ее объективный, абсолютный и относительный характер критерии истины, принципы и законы построения экономической теории и нахождения истины, экономическая идеология, экономическая собственность.

Постановка проблеми. Розвиток цивілізації показав, що визначальним виміром її розвитку був і є економічний, пізнанням якого була економічна теорія.

З початком III тисячоліття розвиток економіки ставить такі завдання, вирішити які економіка може тільки в союзі з гуманітарними знаннями, зокрема з філософією. Ця співпраця включає в себе вирішення проблем методологічного наукового пізнання в економічній теорії, проблема наукового дослідження змін і модернізації у соціально-економічній сфері, людиномірності і соціальної відповідальності в економічній діяльності, етичні дилеми економічної науки.

Подальший розвиток демократії вимагає вивчення духовно-культурної, гуманітарної тема-

тики, яка зазнає істотної трансформації у новому світоглядному вимірі – економічному, а це зумовлює необхідність філософського антропологічного людиноцентристського підходу, який базується на багатій вітчизняній та зарубіжній, особливо Європейській, гуманістичній спадщині.

Тому актуальним є питання співмірності філософської гносеологічної традиції з методологічними проблемами економічної теорії, людиномірності економічної діяльності, актуалізація прогностичної і гносеологічної функції, як філософії так і економічної теорії.

У наш час вирішення вищезазначених проблем спирається на класичне поняття істини, сформоване Арістотелем, як відповідність думок, тверджень дійсності. Для Платона істина це збіг

речі з попередньою ідеєю, в християнсько-теологічній інтерпретації – відповідність створених речей наперед мислимій божественній ідеї, у кантівській філософії вона існує як трансцендентальна ідея.

Ці погляди в подальшому по-різному інтерпретуються і мають свій подальший розвиток у філософії Гегеля, в марксизмі, в позитивізмі і прагматизмі, екзистенціалізм (М. Гайдеггер, К. Ясперс, Е. Фромм, Й. В. Гете, Г. Зіммель) і феноменології Е. Гуссерля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасній соціальній філософії тема дослідження філософських, насамперед етичних та гносеологічних, проблем бізнесу, економічної діяльності розглядаються у працях В. А. Малахова, О. О. Кисельова, С. Б. Кримського, А. М. Єрмоленка, Л. О. Філіпович, З. І. Тимошенко, С. В. Шейко, В. А. Рижка, М. П. Іщенко, В. Ільїна, Г. Ф. Хоружого, З. Е. Скрипник, С. В. Пролеєва, С. В. Мочерного, В. Д. Базілевича, В. Г. Кременя, Ю. М. Осіпова, А. А. Герасимчука та ін.

Метою статті є дослідження феномену істини в гносеології економіки, бо всі економічні теорії представлялися їхніми авторами як істини. Генезис категорії «істина», поняття економічної істини, методологія її отримання, вплив на економічну істину зовнішніх факторів, зокрема економічної ідеології є метою цього дослідження.

Обґрунтування отриманих наукових результатів. Аналіз історичного розвитку філософії і методології науки відображає неоднозначність оцінок категорії «істина», поставила питання необхідності аналізу її наукового пізнання. Істина – одна з головних категорій теорії пізнання й епістемології, що змінює свої визначення в різних контекстах. Переоцінка низки фундаментальних понять, що відбувається сьогодні, перш за все таких, як відображення, суб'єкт, практика як критерій істини, дозволяє по-новому проблематизувати категорію істини.

Серед основних концепцій істини особливо варті уваги такі: теорія кореспонденції, або відповідності знання реальності; теорія когеренції, або зв'язності, узгодження елементів знань, істинність на основі системності знань, його єдності; прагматична теорія істини, що будується на визнанні методологічно-інструментального й етичного значення цієї категорії. Ті чи інші концепції повинні розглядатися у взаємодії, оскільки вони носять взаємодоповнюючий характер, по суті, не заперечуючи одна одну, а виражаючи різні аспекти дійсного знання. Кожна з них вар-

та конструктивної критики, але це не припускає ігнорування позитивних результатів цих теорій. Очевидно, що знання може бути співвіднесене з реальністю, повинне корелювати з іншим знанням, оскільки воно системне і взаємозв'язане, а в системі висловів можуть бути співвіднесені пропозиції об'єктного і метамови (А. Тарський). Прагматичний підхід, у свою чергу, якщо його не спрощувати і не вульгаризувати, фіксує соціальну значущість, визнання суспільством, комунікативність істини. Відповідно, кожний з підходів пропонує свої критерії істинності, які при всій їх нерівноцінності повинні розглядатися в єдності і взаємодії, тобто в поєднанні емпіричних, науково-практичних і поза емпіричних.

Перше класичне поняття істини сформулював ще Арістотель. Філософ вважав істинність не властивістю речей, а властивістю уявлень і думок. Він визначив її як відповідність думок, тверджень з дійсністю. В історії філософії це положення визнавалося всіма матеріалістами, а найбільш розвиненим ученням, що сприймає аристотелівські ідеї як результативні, є марксистська, діалектико-матеріалістична концепція істини, створена на основі розуміння пізнання як відображення. Основні її ідеї полягають у тому, що істину розуміють тут як знання, яке відповідає дійсності. А характер і ступінь цієї відповідності змінюються в певних межах, уточнюється у зв'язку з прогресом науки і практики. Визнання об'єктивності істини – одне з принципових положень матеріалістичної теорії пізнання. Воно означає визнання в знанні такого змісту, який, розвиваючись, будучи відображенням об'єктивної дійсності в свідомості суб'єкта, від самого суб'єкта не залежить, не залежить ні від людини, ні від людства [1, с. 440].

Проте відповідність знання дійсності не встановлюється відразу. Одномоментно, воно є процесом, який можна описати за допомогою понять відносної й абсолютної істини. Вони відображують різні ступені: повну і неповну відповідність знань дійсності. Відносність істини – це незавершеність людського знання, його неточний, лише приблизно вірний і має історично обмежений характер. При всій незавершеності і відносності це дійсне знання відрізняється і від брехні, як навмисного прийняття неправильних уявлень за істину, і від помилки – ненавмисного ухвалення помилкових уявлень за істинні. Абсолютність істини розуміється як вичерпне, повне, гранично точне знання, що збігається з об'єктом у всьому його обсязі. Абсолютна істина, за виразом Ф. Енгельса, складається із суми відносних;

в цілому об'єктивна істина в реальному процесі пізнання існує як абсолютно-відносне знання про дійсність. Найважливішим методологічним принципом цього вчення є положення про те, що абстрактної істини немає, істина завжди конкретна. Цей принцип вимагає повноти аналізу, обліку істотних зв'язків і відносини об'єкта з навколишнім світом, включення його в історичні рамки і соціально-культурну практику.

Відкриттям у марксистській концепції істини стало обґрунтування практики як головного, визначального критерію істини. Саме практика, що володіє такими рисами як матеріальність, об'єктивність, соціально-історична обумовленість, дозволяє перевірити ідеальні знання й уявлення, втілюючи їх у матеріальну діяльність. Всі об'єкти підкоряються об'єктивним законам природи і суспільства. Відносність такого критерію істини виявляється в тому, що практика обмежена рівнем розвитку виробничо-технічних і експериментальних засобів і є не завжди можливим завершенням процесу перевірки. Це означає, що як критерій істини матеріальну практику мають окреслювати в процесі руху і розвитку.

Марксистська концепція істини вимагає сьогодні критичного сприйняття, оскільки, ґрунтуючись на ідеалах і нормах класичної науки XIX ст., вона багато в чому не відповідає сучасним науковим уявленням. Передусім, стало очевидним, що практика в її матеріально-наочній формі не є універсальним критерієм істини, оскільки в такій сфері, як логіко-математичне знання, а також у різних галузях гуманітарних знань, де об'єктом дослідження є тексти, застосовуються інші способи оцінки – логічні, семіотичні, семантичні, системні або культурно-історичні. З'ясувалося також, що положення «абсолютна істина – це сума відносних істин» помилкове, оскільки наука не розвивається просто шляхом накопичення, підсумовування дійсних знань. Водночас із накопиченням іде безперервний процес переоцінки, переосмислення цих знань, особливо з появою принципово нових концепцій і відкриттів, як це було, наприклад, після створення А. Ейнштейном теорії відносності і в результаті розробки концепцій квантової механіки.

Неможливо також прийняти традиційне розуміння об'єктивності істини як відтворення об'єкту таким, яким він існує сам по собі, зовні і незалежно від людини і його свідомості. Умовою об'єктивності істини в цій концепції є вилучення суб'єкта, його діяльності з результатів пізнання, що не відповідає реальному пізнавальному про-

цесу. Пізнавальний процес, що не зводиться до відображених процедур отримання чуттєвого образу як відбиток речі, постає сьогодні в системі інтерпретуючої діяльності суб'єкта, опосередкований різними за природою знаковими і наочними – репрезентаціями, конвенціями, інтерпретаціями, що містять не тільки об'єктивно сутнісні, але і релятивні моменти соціального і культурно-історичного досвіду. Все це говорить про провідну роль суб'єктного, діяльнісного початку в пізнанні. Однак, тут одночасно виникає питання про природу істини, що не зводиться до збігу образу й об'єкта.

Традиційна концепція істини, заснована на аристотелівському уявленні про те, що істина є відповідністю знань дійсності, заперечує можливість зіставлення речі з поняттям-уявленням, поняттям, що повинне з необхідністю входити в цілісне розуміння істини. Відповідність предмета знанню про нього має різні сенси. Для Платона це збіг речі з попередньою ідеєю, в християнсько-теологічній інтерпретації воно постає як відповідність створених речей наперед мислимій божественній ідеї; у кантівській філософії воно існує як трансцендентальна ідея: «предмети зважають на наше пізнання» – нарешті, в гегелівській філософії ця думка знаходить нову грань: істина розглядається як «згода предмета з самим собою, тобто зі своїм поняттям». Матеріалістична інтерпретація положення «істина є відповідність предмета своєму поняттю» зазвичай містить вказівку на необхідність «піднесення» практики до теорії, дійсних відносин і предметів до ідеального буття їх суті – поняття, в якому цю суть виражено в завершеному, повному вигляді.

У науці істина інколи розглядається як дві форми відповідності. Якнайповнішим і коректнішим постає розгляд істини в єдності двох форм відповідності. Такі, зокрема, роздуми М. Гайдеггера, для якого «дійсне буття» й істина означають узгодженість двояким чином: як збіг речі з переддумкою про неї і як узгодження «мислимого в думках з річчю». Мається на увазі, що переддумка, передбачення про предмет не зводяться до свавілля суб'єкта, а базується на об'єктивних умовах буття соціального суб'єкту, формуються в його соціокультурному «фоні», в практичній діяльності, існують у вигляді стереотипів, способу бачення, а також ціннісно-світоглядних передумов і парадигм. Водночас слід враховувати, що положення про відповідність знання предмету таїть небезпечне зведення проблеми істини до споглядально-сенсуаліс-

тичного змісту, тоді як положення про відповідність предметів його поняттю може привести до догматизму, «підгонки» дійсного явища, яке багатше за абстракцію, під його поняття. Особливо небезпечно це для «живих діянь історії», соціальних процесів, коли реальне різноманіття життя «втискують» у рамки теоретичних схем і понять замість вироблення нових уявлень.

М. Гайдеггер, досліджуючи «основи здійснення правильності», дещо несподівано стверджує, що «суть істини є свобода». Проте, чи не означає це «залишити істину на свавілля людині»? Чи не принижується у такому разі істина «до суб'єктивності людського суб'єкта»? З погляду здорового глузду сутнісний зв'язок між істиною і свободою відсутній. Але свобода – це не тільки свавілля відкидати при виборі той або інший варіант, вона є «основа внутрішньої можливості правильності», «допуск у розкриття сущого як такого». У такому разі істина є розкриття сущого, завдяки якому існує відвертість. Таким чином, властива суб'єктові переддумка, передзнання – поняття, якому повинен відповідати дійсний предмет, – це глибинний горизонт особи, що володіє свободою, як атрибутом, у свою чергу, що зумовлює «умови можливості» істини в її сутнісних параметрах. Основою істинності знання, виявлення дійсного предмета постає сам суб'єкт як цілісність, що припускає свободу і не зводиться до гносеологічного і раціоналістичного суб'єкта.

Сам суб'єкт може поставати правомірною і необхідною підставою для істини як відповідності знання предмету і відповідності предмету поняттю. Суб'єкт стає підставою, оскільки він представляє в пізнанні істини соціальний і культурно-історичний досвід, наочно-практичну діяльність, через які і окреслюється «коло непотаєної», доступності сущого і упевнюється істина. Людина не володар істини і не її розпорядник, але «умова можливості» її розуміння і виявлення або в предметі, або в знанні. Наочно-практична діяльність, залишаючись головним посвідченням істини, не зводиться при цьому до деякої системи прикладних процедур, але постає в соціальному і культурно-історичному досвіді суб'єкта як вкорінена не тільки в наочному світі, але і в буттєвості самого суб'єкта.

М. Гайдеггер запропонував також нове бачення вчення про істину у Платона, а його інтерпретація притчі про печеру представила цю проблематику як фундаментальну і вічну в теорії пізнання, як «зміну у визначенні сутності істини». Образно представлений рух пізнання – від тіней

на стіні і предметів у світлі багаття до реальних речей у сонячному світлі за межами печери і, нарешті, повернення до тих, хто тіні як і раніше приймає за суще, прагнення вивести їх з печери до сонця – дозволяє виявити проблеми, що відносяться до суб'єкта й істини та осягаються ним. Перш за все, очевидно, що людина, яка пізнає з необхідністю повинна проходити етапи свого звільнення від буденності, що тільки і служить «упорядковувачим» законодавством для всіх речей і відносин». Це зміна місцеперебування і того, що в ній присутнє як відкрите, «непотаєне»; перенавчання – те, що Платон називає «пайдейя», а Гайдеггер перекладає як «освіта» в його первинному смислі, тобто «керівництво до зміни всієї людини в її сутності». Між істиною і «освітою» виявляється сутнісний зв'язок, який полягає в тому, що «сутність істини і порядок її зміни тільки і роблять вперше можливою «освіту» в її основних контурах». З цього можна зробити висновок про те, що людина, якій можна довірити отримання істини, повинна бути особливим чином підготовлена до цього і перш за все повинна отримати свободу доступу до непотаєного, або алетейі, істини [2, с. 345–361].

Істина, або сфера доступу до суті, стає залежною від «ступенів свободи» і місцеперебування того, хто пізнає. Кожному ступеню звільнення, «утворення» відповідає своя галузь непотаєного, свій рід істини. Необхідність боротьби за істину виявляється, таким чином, сутнісною ознакою її отримання. Цю думку М. Гайдеггер висловлював також в «Основних поняттях метафізики», нагадуючи, що греки розуміють істину як здобич, яка повинна бути вирвана у потаємності; істина – це якнайглибше протиставлення людської істоти з найсуттєвішим, а не просто доказ тих або інших положень за письмовим столом, і як відкриття вона вимагає залучення всієї людини. Таким чином, поза людиною і незалежно від неї не може бути отримана істина, причетна до сущого. Пізніше Платон вводить поняття ідеї, і не потаємність чи алетей «потрапляє в упряжку ідеї». Сутність істини перекладається на сутність ідеї, від якої залежить правильність бачення існування виду, погодження пізнання з самою річчю. Але тим же змінюється сутність істини, вона перетворюється на адекватність, правильність сприйняття і вислову, тобто стає характеристикою людського ставлення до того, що існує [2, с. 327–345].

Розуміння суті істини як правильності уявлення стає пануючим для всієї західної думки. Істина – це вже не основна межа самого буття, як

підпорядкування ідеї – відтепер і надалі характеристика пізнання. Проте М. Гайдеггер не згоден з тим, що непотаєність, як у Платона, повинна прийматися тільки в «упряжці ідеї», вона є початкова, найглибинніша сутність істини, про яку ще «достатнім чином навіть не запитано». Відзначене Гайдеггером «роздвоєння» розуміння істини у витоках європейської філософії і встановлення істини як правильності уявлення «відповідно до положення справ» створило можливість повної незалежності від пізнаючої людини-суб'єкта, сама елімінація якої в класичній науці стала розглядатися як умова отримання об'єктивної істини. Відвернення від людини, яка пізнає, стало також можливим після того, як у науці явним або неявним чином були прийняті допущення про ідеального дослідника. Він ніколи не помиляється, досконало володіє всіма методами, має ідеальні прилади й умови дослідження, не відчуває впливу емоцій, дії природних, соціальних і культурних чинників.

Ідеальний суб'єкт перетворювався на могутню спостерігаючу «свідомість взагалі», яку можна було, маючи як передумову, вивести за межі пізнавальної діяльності і міркування про неї. Це і було зроблено. Все було зведено до представленого в знаковій формі знання про об'єкт, методи його отримання і перевірки на адекватність, відповідність дійсності. Істина перестала мати яке-небудь відношення до суб'єкта, суцього, буття, але стала «правильністю», адекватністю, тобто лише характеристикою предметного і методологічного знання. Це допущення, «об'єктивуючи» пізнання, у свою чергу створило можливість застосування математики, що було серйозним прогресом у науковому пізнанні, але при цьому зникли «безпосередній розсуд», людське «добування істини», був втрачений зв'язок і з життям людини, її сенсом і цінностями.

Процес об'єктивування, «вигнання людини» з наукового знання став предметом уваги Е. Гуссерля. Він надавав цьому процесу фундаментальне значення, оскільки бачив у нім причину кризи наук як вираження радикальної життєвої кризи європейського людства. Проте криза – це уявний крах раціоналізму, труднощі раціональної культури полягають не в самому раціоналізмі, але в його «збоченні натуралізмом і об'єктивізмом», у відчуженні «раціонального життєвого сенсу». Гуссерль простежив процес виключення суб'єктивності, об'єктивування і математизації в європейській науці, показавши, що значна заслуга в здійсненні цього процесу належить Г. Галі-

лею, який здійснив заміщення єдиного реального, даного в досвіді світу – світу нашого повсякденного життя світом ідеальним. По суті, це і стало основою математизації. Галілей був переконаний, що при такому підході ми можемо подолати суб'єктивізм і відкрити безвідносну істину. Тепер наукова, об'єктивна істина полягала «виключно в констатації фактичного світу, як фізичного, так і духовного», відкинувши «людські за своїм характером істини».

Е. Гуссерль цікавиться питанням чи може світ і людське існування володіти істинним сенсом у цьому світі фактичності? Природознавство як наука нічого не може сказати нам про наші життєві потреби, про сенс або безглуздя всього людського існування. Наука втрачає свою життєву значущість, оскільки забутий смисловий фундамент природознавства, людського знання взагалі – це «життєвий світ» як світ первинних очевидностей, світ «суб'єктивно-співвідносного». У ньому присутні наші цілі й стремління, буденний досвід, культурно-історичні реалії, не тотожні об'єктам наукового аналізу. Таким чином, за Гуссерлем, наукове знання повинне бути «вписане» в загальний контекст «життєвого світу», в якому воно має потребу як у джерелі смислопокладання і загальнолюдського досвіду. Необхідно також відновлення власне людських сенсів, які лежать в основі науки і явно або опосередковано включають проблему розуму у всіх його специфічних сенсах.

Для розуміння особливостей істини в гуманітарному пізнанні звернемося до ідей М. М. Бахтіна. Ще в 20-х роках ХХ століття в рукописі про «філософію вчинку» він уявив традиційну гносеологію як теоретизований світ, «самозаконний» світ пізнання, де суб'єкт, істина й інші категорії живуть своїм автономним життям. Тут діє чисто теоретичний, «історично недійсний суб'єкт» – свідомість взагалі. Змістовно-смислова сторона пізнання відірвана від історичного акту його здійснення. У теоретизованому світі істина автономна, незалежна від «живої єдиної історичності» – людини пізнаючої. Її значущість надзвичайна, а її методична чистота і самовизначеність зберігаються. Саме у цьому світі істина оцінюється як об'єктивна за змістом, не залежить «ні від людини, ні від людства». Ця незалежність постає як умова подолання релятивізму і свавілля в пізнанні [3].

Звичайно, сучасна європейська людина упевненіше відчувається саме в теоретизованому світі. Тут вона має справу не з собою, а з іманентним законом, який, одержимий необхідністю сенсу,

здійснює шлях від посилення до висновку, тобто поступає не від себе, але слідуючи цьому закону. Зрозуміло, теоретизуючий світ культури у відомому сенсі дійсний, має значущість. Але філософія пізнання в цілому, як і учення про істину зокрема, повинне будуватися не у відверненні від людини, як це прийнято в теоретизуючому світі раціоналістичної гносеології, але на основі довіри людині як цілісному суб'єктові пізнання. Цей підхід особливо значущий для гуманітарного пізнання, де представлена не стільки логіко-методологічна, скільки екзистенціально-антропологічна традиція в трактуванні істини, пізнання в цілому.

Сучасні способи проблематизації істини, які носять філософсько-антропологічний характер, глибоко вкорінені в європейській і вітчизняній історії філософії і представлені яскравими і плідними ідеями найвизначніших філософів ХХ століття. Необхідність розвитку цієї традиції, як і зміни фундаментальних ідей теорії пізнання, усвідомлювалася ними повною мірою. Треба відзначити, що логіко-методологічна й екзистенціально-антропологічна традиції істини не рівноцінні, хоча обидві мають право на існування і є свого роду завоюванням філософії. Перша традиція виявилася найбільш корисною в науковому пізнанні з його об'єктивністю й актуальністю, добре вписалася в ідеали раціональності та відповідає натуралістичному підходу в пізнанні. Як показав Гуссерль, саме ці особливості стали причиною її швидкого впровадження в європейську науку і культуру. Але за всієї її значущості вона може бути застосована тільки до ідеалізованого світу «теоретизму», де панують абстракції «свідомості взагалі», які претендують на вираження сутності і відволікання від всього неістотного. При цьому в розряд неістотного потрапляють найважливіші параметри людської особи і життєдіяльності, її соціальної і культурно-історичної обумовленості. Вони розглядаються як «перешкоди» в пізнавальному процесі, що заважають отримувати істину, і стверджують, що знаючи ідеалізований процес і об'єкти, на основі формально-логічного висновку можна «обчислити», які вони в реальності, навіть якщо на них впливають «перешкоди». Насправді це не можна обрахувати, тут немає прямого логічного зв'язку.

Традиційний логіко-гносеологічний підхід до пізнання істини зіграв історичну роль у філософії, науці, культурі в цілому. Напрацьовані поняття й ідеї, як і раніше, широко використовуються в світі «теоретизму» але одночасно повинна бути виявлена природа цих абстракцій,

усвідомлені їх дійсні смисли, а також їх «нежиттєвість», обмеженість і певного роду штучність та інструментальність.

Друга – екзистенціально-антропологічна традиція пізнання істини не мала в європейській філософії, науці і культурі в цілому такого значення, як перша, і саме перш за все в цьому вони не рівноцінні. Для неї ніби ще не прийшов час, не визріли ідеї, не склався понятійний базис, а гуманістична значущість концепції ще не могла перемогти побоювань впасти в психологізм і релятивізм. Але вони нерівноцінні також і тому, що друга традиція відноситься не до якоїсь автономної галузі «наукових» або «позанаукових» знань, але до всього пізнання в цілому, де ці галузі – лише види знань. Друга традиція відрізняється цілісним підходом до результатів пізнавальної діяльності, оскільки бере до уваги не тільки раціональне, але й ірраціональне, не тільки істину, але і помилку.

Й. В. Гете писав про те, що «як з істинним, так і з помилковим пов'язані необхідні умови буття». Він вважав, що існує глибока інтегруюча необхідність помилки для цілісного життя, а сама істина в абсолютному значенні охоплює істинне й помилкове в їх відносній протилежності. Р. Зіммель, який схвалював ці ідеї, показав, що Гете виходитиме з тісного зв'язку істини й особи, вважаючи, зокрема, що оскільки ми пізнаємо істину, ми всі один з одним рівняні, і лише в можливості нескінченних помилок виявляється різноманітність наших індивідуальностей. Таке бачення проблеми підноситься над теоретичною протилежністю істинного і помилкового. Істина, за Зіммеlem, бачиться як така, що «оформляє людину, і як людину взагалі, і як цю особливу людину».

Цій традиції відповідає також розгляд у цілісності різних типів знань, визнання правомірності їх існування і виконання різних функцій. При цьому пізнається їх гносеологічна своєрідність і поняття «науковий» не виконує оцінної функції, а лише позначає один із типів знань. Властивості того або іншого знання виводяться не з традиційних «вічних» критеріїв раціональності, а з властивостей пізнавального суб'єкта, і практичних контекстів його діяльності і спілкування. Типології знань відповідають типології пізнавальних здібностей індивіда і типології практик, кожному виду знань властиві свої критерії строгості, адекватності й обґрунтованості. В основі такої позиції лежить усвідомлення історичної природи самої раціональності, розуміння того, що ірраціональне служить необхідним компонентом будь-

якої пізнавальної діяльності. Саме визначення того, що є ірраціональним, також зазнає зміни. Відповідно повинна бути переосмислена і природа істини, що не зводиться тільки до наукової істини і її критеріїв.

Проблема істини, шляхів її пошуку є провідною також і в економічній науці, оскільки вона орієнтується на пізнання сутності різноманітних явищ у природі, суспільстві і мисленні, законів розвитку матеріальних та нематеріальних систем. Її сутність полягає у дотриманні принципу відповідності знань дійсності, об'єктивному стану речей. Цю концепцію відстоювали Арістотель (який уперше визнав істину як відповідність наших знань дійсності), Ф. Бекон, П. Гольбах, Б. Спіноза, Л. Фейєрбах, Т. Аквінський, К. Маркс, В. Ленін та інші філософи. На відміну від них, представники неокласичної філософії, зокрема данський філософ С. К'єркегор, істину розглядали як позбавлену об'єктивного змісту форму, що відображає передусім психічний стан особи. В економічній теорії неокласична форма істини найбільшою мірою втілилась у концепції граничної корисності.

Серед принципів класичної концепції істини виділимо: по-перше, положення про незалежність дійсності від знань, думок; по-друге, твердження, що між знаннями і дійсністю можна встановити однозначну адекватність за відповідним критерієм; по-третє, сама теорія відповідності є логічно несуперечливою.

Класичне трактування істини як адекватного відображення об'єктивної дійсності суб'єктами пізнання дає підставу з'ясувати сутність однієї з найважливіших форм істини в гуманітарних науках – економічній. Економічна істина – адекватне відображення та відтворення сутності економічних явищ і процесів, певної економічної системи загалом в об'єктивних за змістом теоріях (таких її елементах, як в ідеях, законах, категоріях, поняттях, окремих визначеннях, висновках, господарських експериментах тощо) в процесі їх діалектичного розвитку. Основними сторонами економічної істини є об'єктивний зміст економічних законів, понять та категорій (а отже, й інших елементів наукової теорії), з одного боку, та діалектичного методу дослідження (його окремих елементів), за допомогою якого розкриваються ці закони, категорії тощо – з іншого боку [4, с. 227].

Вперше розуміння істини як філософської категорії з погляду відповідності речей знанням про них початково втілене у працях Арістотеля,

Б. Спінози та інших філософів. Істина, на думку Г. В. Гегеля, є діалектичним процесом розвитку знань, системою теорій, ідей, суджень і понять. Щодо економічної теорії це положення передбачає необхідність вивчення усіх напрямів, шкіл і течій економічної думки, ідей економічних мислителів та їх раціональний синтез (узагальнення) у цілісній економічній концепції за допомогою наукової методології, відповідних законів та побудови таких концепцій.

Найважливішими законами побудови цілісних економічних теорій є закон єдності та боротьби протилежностей в його гносеологічній функції (або принцип суперечності), закон кількісно-якісних змін та закон заперечення заперечення в їхній пізнавальній функції. Оскільки розвиток сучасних економічних систем, а отже, їхніх складових частин, елементів відбувається постійно, то й процес їх пізнання також є безкінечним. Внаслідок цього економічна істина, як і будь-яка істина, має відносний характер.

Ще важливо дотримуватись вимог принципу наступності, тобто знаходження усього цінного в теоріях, ідеях попередників та їх інтеграції в нову повнішу економічну теорію. Це пояснюється тим, що в процесі еволюції економічних систем має місце послідовність і наступність, зумовлена здебільшого поступовим розвитком продуктивних сил. Економічна теорія, в якій відображається існуючий етап розвитку економічної системи, повинна діалектично заперечувати попередні елементи теорії, концепції, ідеї тощо, тобто з дотриманням їхніх позитивних сторін.

Таке співвідношення між новою і старою теоріями в методологічному аспекті відображується в принципі відповідності, тобто існуванні між ними не лише відмінностей, а й наступності, спадкоємності. Остання виявляється і в тому, що в новій теорії використовується певне коло тих категорій і понять, за допомогою яких відбувалось обґрунтування попередньої теорії. В економічній теорії ця особливість найбільшою мірою втілюється в існуванні таких сучасних окремих напрямів, шкіл і течій як неокласична, неоінституціональна, неокейнсіанська та марксистська.

Одним з елементів принципу послідовності є ґрунтовний критичний аналіз попередньої теорії та її переосмислення в нових умовах. Відомий англійський філософ К. Поппер аргументовано зазначає, що критика, по суті, зводиться до розкриття суперечностей, а без цього не було б інтелектуального прогресу. Ще Сократ назвав діалектику мистецтвом ведення полеміки для

досягнення істини шляхом протиставлення і протиборства протилежних думок. Попередня ідея, концепція виступає щодо новішої як відносна істина (тобто така, що відображує певне економічне явище або процес, систему загалом лише частково, неповно), а отже, як елемент абсолютної істини. Пізнати в основному абсолютну економічну істину можна лише стосовно економічних систем минулого, які зникли з історичної арени. У процесі пізнання існуючих економічних систем можна лише наближатись до абсолютної економічної істини.

На шляху до абсолютної економічної істини доцільно дотримуватись комплексу основних вимог. До них належить, по-перше, принцип зростання складності, тобто відображення складнішої економічної системи (а отже, окремих її явищ та процесів) у широкому колі економічних законів, понять та категорій. Це зумовлено тим, що в такій системі та її складових елементів більше сторін, якостей, рис, властивостей тощо, кожна з яких може бути теоретично відображена в окремому визначенні, а отже, понятті, категорії, законі [4, с. 228–229].

Принцип зростання складності значною мірою збігається з методом сходження від абстрактного до конкретного, за якого відбувається перехід від загальних і бідних за змістом понять до розчленованих і багатших за змістом. Так, сутність товару можна стисло розкрити за допомогою чотирьох змістовних визначень, в яких спочатку висвітлюється природа споживчої вартості, вартості товару загалом в діалектичній єдності двох названих сторін, а наприкінці – мінової вартості як форми вияву вартості. Сутність грошей як більш складної категорії – за допомогою цілої низки визначень, в кожному з яких фіксується економічний зміст кожної з п'яти функцій, а відтак природа різних форм грошей. Сутність капіталу – у кількох десятках визначень, у кожному з яких відображаються різні аспекти категорії «капітал» загалом, а відтак – сутність окремих форм капіталу. Згідно з принципом зростання складності, лише сутність цілісної економічної системи теоретично розкривається у сукупності економічних законів і категорій, які висвітлюють окремі сторони, елементи цієї системи тощо.

Наступною вимогою науково-дослідної роботи є принцип суперечності. Як метод пізнання він стає необхідним насамперед тоді, коли при з'ясуванні сутності окремих економічних явищ або процесів серед науковців існує багато нерідко суперечливих точок зору. У світовій еконо-

мічній літературі існує понад 50 різноманітних точок зору на сутність капіталу, на сутність НТР – майже 150 точок зору лише в українській та російській науковій літературі. Щоб у цій ситуації наблизитись до економічної істини, слід домагатися, щоб визначення сутності різних економічних явищ та процесів давалось з урахуванням вимог закону єдності і боротьби суперечностей або принципу суперечності.

Залежно від типу досліджуваних явищ і процесів єдність суперечливих сторін може мати суперечливий характер. У такому разі виявиться ступінь обґрунтованості найпоширенішої точки зору серед західних економістів на капітал – як благо, що приносить дохід, а капіталізму – як економічної системи, в якій широко розповсюджена приватна власність на засоби виробництва тощо.

Третьою вимогою наукового пізнання сутності економічних явищ та процесів є наявність у визначеннях суб'єктно-об'єктних відносин, тобто констатації, з одного боку, виробничих відносин між людьми, відносин економічної власності. А з іншого – певних об'єктів, з приводу виробництва і привласнення яких між економічними суб'єктами виникають виробничі відносини. Ця вимога доповнює принцип суперечності. Так, при визначенні сутності капіталу економічними суб'єктами виступають власники засобів виробництва, фінансових ресурсів тощо (або капіталісти) і наймані працівники, а об'єктом привласнення – передусім створений необхідний та додатковий продукти. З урахуванням цієї вимоги ще менш доказовими є твердження учених про капітал як благо, що приносить дохід.

Четвертою вимогою наближення до економічної істини є чітке розмежування економічних категорій на техніко-економічні (відображають лише розвиток технологічного способу виробництва, тобто суперечливу єдність продуктивних сил та техніко-економічних відносин) та соціально-економічні (відображають передусім розвиток суспільного способу виробництва – суперечливу єдність продуктивних сил та виробничих відносин). До техніко-економічних категорій належать засоби праці, предмети праці, праця, виробництво, НТР, продуктивність праці, енергооснащеність праці, матеріаломісткість виробництва тощо. До соціально-економічних категорій належать капітал та його різні форми – індивідуальний, акціонерний, державний, фінансовий тощо; різні типи та форми власності; поняття, що характеризують різні типи формацій.

Відповідно до вимог закону єдності та бороть-

би суперечностей, будь-яка суперечність за своєю природою передбачає неоднакове поєднання фаз єдності та боротьби. Залежно від сутності кожної із суперечливих сторін, наприклад, найманих працівників і роботодавців, їхнього прагнення піти на компроміси на основі чинного законодавства, суперечність регулятивної діяльності держави та інших факторів може не переростати у фазу конфлікту, гострого протиборства. Намагання підмінити один тип категорій іншим означає відхід від вимог наукового аналізу, а отже, від пошуку економічної істини.

Наступним кроком, що наближує до економічної істини, є дотримання вимог принципу конкретності, тобто правильне врахування при аналізі усіх реальних умов розвитку будь-яких економічних явищ і процесів, економічної системи загалом, конкретної історичної обстановки, практики. Для цього до уваги береться вся сукупність достовірних фактів, які характеризують історичну та соціально-економічну обстановку, дається їх комплексна оцінка, що наближає принцип конкретності до вимог системного підходу.

Позитивна економічна теорія не наближує до економічної істини. Вона виключає оцінку вченого з погляду добра і зла, справедливості і несправедливості, а отже, з боку інтересів певної країни, її населення, соціальних верств та груп і базується на застарілій філософії позитивізму. Іншою вадою позитивної економічної теорії є намагання уникнути оцінок економічної політики уряду та рекомендацій щодо її вдосконалення. Загалом ця теорія позбавляє економічну науку науковості, завдає шкоди практиці, спрямовує останню на еkleктизм (без обґрунтованої оцінки вченим поглядів інших науковців отримуємо їх механічну суміш, позбавлену концептуальності, що унеможливує прогрес науки), на небажання відстояти відносну істину, а отже, – наблизитись до абсолютної економічної істини [4, с. 231].

Важливими вимогами наближення до економічної істини є дотримання вимог принципу історизму, згідно з яким у процесі еволюції економічної системи, її окремих елементів існуючі економічні закони і категорії повинні розглядатись у процесі руху, наповнення елементами якісного та істотно нового змісту й водночас обґрунтовуватись нові, принцип детермінізму. Економічна істина є водночас і суб'єктивною (оскільки не може бути з'ясованою без людини), і об'єктивною (тобто її зміст не залежить від науковця).

До критеріїв наукового характеру економічної теорії належать:

по-перше, її об'єктивність (тобто без привнесення в неї таких суб'єктивних суджень, оцінок тощо, які не властиві реальній економічній системі);

по-друге, її доказовість (яка забезпечується передусім наведенням необхідних аргументованих і ґрунтовних доказів);

по-третє, її системність (побудова відповідно до вимог головних елементів діалектичного методу дослідження, передусім гносеологічних аспектів трьох законів діалектики та методу сходження від абстрактного до конкретного), що втілюється у внутрішній і зовнішній цілісності знань;

по-четверте, її відповідність певним видам практики в процесі розвитку цих видів практики;

по-п'яте, спрямованість теорії на пізнання системної сутності виробничих відносин, тобто відносин економічної власності, законів та закономірностей їх розвитку у взаємодії з розвитком продуктивних сил, відповідними законами і з'ясування впливу цих відносин на інші підсистеми економічних відносин і всієї економічної системи.

Логічною формою економічної істини є її відповідність законам формальної логіки, тобто логічній послідовності економічної думки згідно з комплексом правил економічної науки, що передбачає відсутність логічних суперечностей [4, с. 231–232].

Пошук наукової істини, в тому числі економічної, пов'язаний з висуненням гіпотез. Категорія «гіпотеза» (грецьк. *hipothesis* – основа, припущення) – спосіб пізнавальної діяльності, побудови ймовірного, проблематичного знання, коли формулюється одна з можливих відповідей на питання, що виникло під час дослідження; одне з можливих розв'язань проблеми [1, с. 121]. Стосовно економічної діяльності, то це науково обґрунтоване припущення, що висувається для нового пояснення економічних явищ і процесів (їх сутності, тенденцій розвитку, очікуваних наслідків тощо) та їх передбачення. Першим етапом обґрунтування гіпотези є припущення, необхідне для з'ясування економічної сутності нових явищ через нестачу фактів для цього або їх відсутність.

Гіпотеза є одним із засобів розв'язання суперечності між новими фактами і традиційними теоретичними поглядами, а також усунення суперечностей між теорією і негативними результатами експериментів. Внаслідок цього вона сприяє раціональнішому веденню наукових пошуків. Якщо гіпотеза перетвориться на нову те-

орію, попередню теорію необхідно переосмислити, виявити в ній конструктивні аспекти, а не цілком відкинути. Це відповідає вимогам закону заперечення заперечення у його гносеологічній функції. Розрізняють гіпотезу як метод розвитку наукових знань (що передбачає наступну експериментальну перевірку) і як новий структурний елемент наукової теорії. Заміна однієї гіпотези іншою не є незаперечним свідченням помилковості попередньої гіпотези. У процесі обґрунтування розвитку теорії доцільно висувати декілька допоміжних гіпотез [4, с. 233].

На шляху пошуку істини вчені нерідко допускають помилки, на які вони мають право. Академік П. Капіца називав помилки діалектичним способом пошуку істини. Такі помилки слід відрізняти від навмисних перекручень, продиктованих намаганням відстоювати інтереси певного класу, соціальної групи, які перестали відповідати закономірностям історичного розвитку.

Напізнання економічної істини помітно впливає ідеологія, зокрема економічна. У науковому значенні ідеологія – це сукупність взаємопов'язаних ідей, уявлень та переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій [5, с. 235]. Однією із основних складових ідеології є економічна ідеологія (від грец. «ідея» – початок, основа, «логос» – слово, поняття, вчення) – система економічних ідей, понять і теорій, в яких адекватно відображаються економічні інтереси окремих видатних економістів та політиків, соціальних верств, груп, класів, націй і народу. Водночас ідеологія, а отже, й економічна ідеологія, характеризується як певна сукупність поглядів, понять, концепцій, відрваних від реальної дійсності. Таке розуміння ідеології почало поширюватись у Франції наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Науковий характер економічної ідеології залежить від трьох основних груп факторів. По-перше, від основних підсистем та елементів цілісної економічної системи, які є об'єктом дослідження і щодо яких висловлюються ті чи інші економічні ідеї та обґрунтовуються поняття і теорії. Найбільшою мірою наукова сутність економічної ідеології виявляється при аналізі матеріально-речового змісту економічної системи, тобто технологічного способу виробництва – єдності продуктивних сил і техніко-економічних відносин. Це зумовлено тим, що матеріально-речовий зміст найменшою мірою зачіпає інтереси основних класів, соціальних верств і груп, оскільки при цьому учений абстрагується від суспільної форми економічної системи – відносин економічної власності.

Із переходом до аналізу інших елементів економічної системи, зокрема техніко-економічних та організаційно-економічних відносин, зростає роль і значущість інтересів окремих соціальних верств, класів, держав, що частіше призводить до суб'єктивних недостовірних оцінок при їх дослідженні. Дослідження організаційно-економічних відносин повніше, порівняно з техніко-економічними, зачіпає інтереси окремих осіб, трудових колективів, передусім на мікроекономічному рівні. Так, форми і методи організації виробництва (система Тейлора, Мейо), менеджмент (управління підприємством, взаємовідносини між найманими працівниками та управляючими різних ланок, з одного боку, і капіталістами та менеджерами, з іншого) безпосередньо відображають інтереси окремих осіб, трудових колективів щодо управління виробництвом і власністю. Внаслідок цього поглиблюється відірваність окремих ідей, понять, концепцій від реалій сучасної дійсності. Найповніше це виявляється у продукуванні таких економічних ідей як відсутність влади на підприємстві у сучасного капіталіста, відчуженість від власності вищих найманих менеджерів.

Науковий характер економічної ідеології залежить від того, яке коло економічних інтересів виражає та чи інша ідея, поняття, теорія. Що ширше коло цих інтересів, то повніше відображається економічна істина. Варто наголосити, що сутність економічної ідеології суттєво впливає особистість ученого, його походження, соціальний статус, рівень оволодіння методологічним інструментарієм, досягненнями світової думки та інші чинники.

Висновки. Таким чином, спираючись на класичне трактування істини, можна дати таке її визначення. Істина – це процес адекватного відображення об'єктивної дійсності різними суб'єктами пізнання незалежно від їхньої свідомості та її відтворення в об'єктивних за змістом теоріях та їх елементах. Такими елементами є закони, категорії, поняття, ідеї, вчення та ін. Створення понять і категорій відбувається передусім шляхом абстрагування. Обґрунтування законів у гносеологічному аспекті здійснюється завдяки виділенню внутрішньо необхідних, стійких, суттєвих і загальних форм зв'язку між різними поняттями і категоріями.

Список використаних джерел

1. Філософський енциклопедичний словник. — К. : Абрис. — 2002, — 742 с.
2. Хайдеггер М. О. Учение Платона об итине / М. О. Хайдеггер // *Время и бытие*. — М. : Республика, 1993. — 447 с.
3. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // *Философия и социология науки и техники. Ежегодник*. — 1984–1985. — М., 1986.
4. Мочерний С. В. *Методологія економічного дослідження*. — Львів : Світ. — 2001. — 416 с.
5. *Економічна енциклопедія*. — К. : Видавничий центр «Академія». — Т. 1. — 2000. — 863 с.
6. Іщенко М. П., Руденко І. І. *Філософія науки: питання теорії і методології* / М. П. Іщенко, І. І. Руденко. — К. : УБС НБУ, 2010. — 442 с.